

ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆ ԵՎ ԱՂԲՅՈՒՐԱԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆ

ԱՇՈՏ ՍԱՐԳՍՅԱՆ

ԱՆՅՅԱԿԻ ՀԻՇՈՂՈՒԹՅՈՒՆԸ ԿԱՄ ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆԸ՝ ՈՐՊԵՍ ԱԿՏԻՎ ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ ԳՈՐԾՈՆ. ԱՅՍՕՐՎԱՆԻՑ ՄԻՆՁԵՎ ՄՈՎՍԵՍ ԽՈՐԵՆԱՅԻ

Բանալի բառեր՝ ինքնապատկերացում, ինքնագերագնահատում, ինքնաթերագնահատում, քաղաքական միտք, ստեղծագործական աշխատանոց, մեծամոլություն, թերարժեքության բարդույթ, ռացիոնալ մտածողություն, օբյեկտիվություն, հավաստիություն:

Ինքնապատկերացումը՝ որպես անհատի և ազգի վարքի երկրպագ

Ինքնապատկերացումը, ինքնուրույն գիտակցումը, ինքնագնահատականը, դառնալով վարքի երկրպագ, շատ կարևոր են ինչպես անհատի, այնպես էլ ազգի կեցվածքում՝ պայմանավորելով նրա վարքագիծը և գործողությունների արդյունավետության աստիճանը: Նաև այդ հիմքի վրա են ձևավորվում նրա արժեհամակարգը, պատկերացումներն ազատության, արժանապատվության մասին, քաղաքական և այլ ձգտումներն ու հավակնությունները:

Կարող է լինել երեք տարբերակ.

1. Ինքնագերագնահատում. Եթե մարդուն կամ ազգին ներշնչում-համոզում են, որ նա բոլորի մեջ միակն է ու բացառիկը՝ մեծամոլական ախտով վարակված և իրականության զգացումը կորցրած՝ նա մի օր կոշտ բախվում է նույն այդ իր կողմից թերագնահատած իրականությանը: Թե՛ անհատի, թե՛ ժողովրդի դեպքում այդ ներշնչումն ապահովում են յուրայինները՝ «բարի կամեցողները»: Ժողովուրդների դեպքում սա նշանակում է բացառիկության ուսմունքով հասարակությանը պարտադրված մեկ գաղափարախոսություն, ինչի անխուսափելի քաղաքական հետևանքը գաղափարախոսական տվյալ հիմքով բռնապետության ստեղծումն է: Պայմանականորեն սա կոչենք «**ներքին բռնապետություն**»: Բացառիկության մեծամոլական ախտը պատմության ընթացքում ազգեր ու կայսրություններ է կործանել: Մեր ժամանակներում դրա լավագույն օրինակները Ֆաշիզմ վերապրած երկրներն ու ժողովուրդներն են, Խորհրդային Միությունը: Եվ նույն ճակատագրին կարժանանան նրանք, ովքեր կունենան նույն գայթակղությունը, եթե անգամ դա բերի ժամանակավոր, թվացյալ հաջողությունների: Այսինքն՝ **ինքնագերագնահատումը քաղաքական գործոնի վերածվելով ժողովրդի համար կորստաբեր պատկերացում է:**

2. **Ինքնաթերազնահատում.** Եթե մարդուն և ազգին ներշնչում են, որ նա ուրիշներից ցածր է, ոչ լիարժեք, նրա մեջ թերարժեքության բարդույթ է առաջանում, մեռնում է պայքարի և առաջընթացի որևէ ձգտում: Թե՛ անհատի, թե՛ ժողովրդի դեպքում դա անում են օտարները, շարակամները: Ժողովրդի **ինքնաթերազնահատման** բարդույթը ևս այն գործոններից մեկն է, որի հետևանքով պատմության ասպարեզից պետություններ ու ժողովուրդներ են վերացել: Դա տեղի է ունեցել, երբ թերարժեքության բարդույթը դարձել է համընդհանուր, յուրօրինակ գաղափարախոսություն և ոչնչացրել է ազգի, տեսակի պաշտպանական իմունային համակարգը: Ինքնագերազնահատմանը հակադիր լինելով՝ **ինքնաթերազնահատման երևույթը** նույնպես բռնապետությունների ստեղծման ու պահպանման հիմք է: Նվաճված ժողովրդի հետ, որպես կանոն, այդպես է վարվել օտար նվաճողը (անգամ օրենքով նրա «երկրորդ» տեսակ լինելն ամրագրելով) որպես նրա վրա իր իշխանությունն ապահովելու, դյուրացնելու մի միջոց: Սա էլ պայմանականորեն անվանենք «**օտարի բռնապետություն**»: Ըստ էության՝ հենց բռնապետության այս տեսակին է համընկնում նաև սեփական ոչ օրինակարգ իշխանությունը: Վերջինս նույնպես հաստատվում է գործող օրենքների, ավանդույթի, ժողովրդի կամքի, արժանապատվության արհամարհմամբ: Դրանց երկուսի մեջ էլ հավասարապես մահացու վտանգ տեսնելով՝ կենսունակ ժողովուրդներն իրենց ողջ պատմության ընթացքում նույն կերպ պայքարել են թե՛ օտար իշխանության, թե՛ սեփական ոչ օրինակարգ իշխանության դեմ: Այսինքն՝ **ինքնաթերազնահատումը նույնպես, կենցաղում անհատի, իսկ քաղաքական գործոնի վերածվելով՝ ժողովրդի համար կորստաբեր պատկերացում է:**

3. **օբյեկտիվ գնահատում.** Եթե անհատը կամ ժողովուրդը համարում է, որ ինքը ոչ մեկից ո՛չ ավելի, ո՛չ էլ պակաս, նրա մտածողությունը դառնում է ռացիոնալ, վարքագիծն ու գործողությունները՝ իր ուժերին համեմատ, իրականությանը համարժեք, և դրանով իսկ՝ առավելագույնս արդյունավետ: Եվ դա ապահովում է նրա հաջողություններն ու կենսունակությունը, հավասարակշռությունը, համաշափ զարգացումը, զերծ պահում ծայրահեղություններից ու վտանգներից, ստեղծում զարգացման ու բարգավաճման համար անհրաժեշտ ավելի տևական խաղաղ շրջաններ: Անհատների դեպքում՝ օրինակներ բոլորս կգտնենք մեր շրջապատում: Ազգերի դեպքում՝ դրանք այսօր ծաղկող երկրներն են, որոնք այդպիսի պատկերացման հիմքի վրա ստեղծել են ժամանակակից ժողովրդավարական համակարգեր՝ որպես գերնպատակ ունենալով սեփական քաղաքացու ազատության և արժանապատիվ կյանքի ապահովումը: **Այսինքն՝ ինքնապատկերացումը օբյեկտիվ գնահատմամբ այն միակ հիմքն է, որի վրա կարող է կառուցվել անհատի, իսկ քաղաքական գործոնի վերածվելով՝ ազգի լավագույն ներկան և երաշխավորված ապագան, դառնալ նրա կայուն զարգացման երաշխիքը:**

Պատմությունը՝ որպես ինֆնապատկերացման հիմք

Ազգի ինքնապատկերացման հիմքը նրա պատմությունն է, եթե ոչ միակը, ապա՝ առաջնայինը:

Ժողովրդի համար պատմությունը կարող է լինել դաշնակից և խորհրդատու՝ իր ներկան ճիշտ բացատրելու ու հասկանալու կարևոր միջոց և, ազդելով նրա քաղաքական կեցվածքի վրա՝ ապահովել նրա ներկան ու կանխորոշել նրա կայուն ապագան: Պատմությունը կարելի է դիտարկել երկու տեսանկյունով: Առաջինը՝ տեղի ունեցածի **օբյեկտիվ կամ իրական պատմությունն է** իրադարձությունների իր օբյեկտիվորեն արձանագրած շղթայով, իրողություններով, ընթացքով և ներքին տրամաբանությամբ: Պայմանականորեն՝ սա կոչենք **«օբյեկտիվ պատմություն»**, որ պայմանավորում է ազգի ու նրա անդամների հավաքական ենթագիտակցությունը, ինչը երբեմն իրավացիորեն կոչվում է նաև ժողովրդի առողջ կամ իմաստուն բնազդ: Երկրորդը՝ պատմագրության և պատմագիտության կողմից նույն իրադարձությունների **սուբյեկտիվ ընկալումն ու շարադրանքն է**: Սա էլ կոչենք **«սուբյեկտիվ պատմություն»**, որը մեծապես ազդում է ազգի ու նրա անդամների գիտակցության, մտածելակերպի վրա: «Օբյեկտիվ» և «սուբյեկտիվ» պատմությունները միասին, այլ գործոնների թվում, ձևավորում են ազգի և նրա քաղաքական ընտրանու պատկերացումներն ու քաղաքական միտքը, ազդում նրա ծրագրերի և վարքագծի վրա:

Իրական «օբյեկտիվ» և շարադրված՝ «սուբյեկտիվ» պատմությունները երբևէ չեն կարող ամբողջությամբ համընկնել: Գիտական պատմագրության նպատակը՝ հավաստիության ձգտմամբ դրանք առավելագույնս միմյանց մոտեցնելն է: Որքան սրանք միմյանց մոտ են, այնքան տվյալ ազգի մեջ պակաս կլինի երկվությունը, հաստատուն և ռացիոնալ կլինի ինքնագիտակցությունը, իրատես՝ քաղաքական ծրագրերը, արդյունավետ կլինեն քայլերը և վարքագիծը: «Օբյեկտիվ» և «սուբյեկտիվ» պատմություններն՝ միմյանցից առավել հեռու լինելը ազգը կարող է դարձնել ծայրահեղությունների գերի: Հերոսականությունը, անգամ զանգվածային պոռթկմամբ, կարող է իր անհաշվենկատ բացարձակության մեջ դառնալ հանցավոր արկածախնդրություն, հանգեցնել անդառնալի կորուստների: Զգուշավորությունը, դարձյալ իր ծայրահեղության մեջ, կարող է հանգեցնել անտարբերության, պատմականորեն տրված կամ առաջացած շանսերը չնկատելու և չօգտագործելու հանցավոր անգործության: Երկուսն էլ հղի են ճակատագրական հետևանքներով, առաջինը՝ ավերիչ երկրաշարժի, երկրորդը՝ կոռուզիայի նմանությամբ ու հետևանքներով:

Վտանգավոր է պատմության և նրա փաստերի բացարձակացում-ուճացումը, ձախողումների պատճառը միշտ հակառակորդի կամ օտարի մեջ փնտրելը, չհասած ճակատամարտերն ու անտեղի թափած արյունը՝ «բարոյական հաղթանակ», արկածախնդրությունը՝ հերոսություն համարելը, սեփա-

կան քաղաքական տկարամտությունը՝ ազնվություն, ուրիշների դիվանագիտական հմտությունները՝ խաբեություն, դավաճանություն գնահատելը: Իրականում չարիքներ բերած, բայց հերոսություն գնահատված ու սրբագործված ձեռնարկումներն ու քայլերը նոր կորուստների վտանգ են պարունակում, միշտ ուրիշներին մեղադրելը ծնում է անզորության և դատապարտվածության բարդույթ: «Հայրենասիրական դաստիարակության» համար պատմությամբ ավանդված սյուժեն գրականության և արվեստի համար կարո՞ղ է նյութ հանդիսանալ ու ենթարկվել տվյալ ժանրով թելադրված չափազանցությունների: Սակայն կործանարար է, երբ հենց այս մոտեցմամբ է պատմությունը գրվում, սրբագործվում և ապա այդ որակով դառնում նաև ժողովրդի ինքնապատկերացման, նրա քաղաքական ընտրանու մտածողության, ծրագրերի ու գործողությունների հիմք:

Օբյեկտիվ և ճշմարտացի պատմություն՝ ամենևին չի նշանակում ընտրել պատմական փաստերին և իրադարձություններին տարբեր ելակետերից տրված, երբեմն՝ հակադիր, գնահատականների միջինը: Անաչառությունն էլ չի նշանակում պատմական դեմքերի կամ ուժերի նվաճումների ու հաջողությունների կողքին անպայման գտնել ու նշել նաև թերություններ ու բացթողումներ: Մեխանիկորեն «միջինացված» պատմությունն ամենևին «ոսկե միջին» չէ և ոչ մի կապ չունի հավաստիության, օբյեկտիվության ձգտման հետ: Այն գուցե և օբյեկտիվության պատրանք է ստեղծում, բայց պատմությունը դարձնում է առավել արհեստական և, որպես անհատի ու հավաքականության վարքագծի ելակետ՝ խոտելի ու վնասակար:

Ուրեմն՝ պատմությունը ժողովրդի համար անցյալի հիշողությունների ամփոփման պասիվ մատյան չէ, այլ իր տված դասերով ու հենց իրենով որոշակիորեն ներգործում է նրա ներկայի և ապագայի վրա: Պատմության ազդեցությունն անհատի ու ժողովրդի վրա այնքան ավելի դրական և օգտակար է, որքան օբյեկտիվ են պատմագիտության տված գնահատականները: Իսկ ամեն մի պատմական անհատի, քաղաքական ուժի, իրադարձության, ձեռնարկի, ձեռնարկների շղթայի, պատմական շրջափուլի և դարաշրջանի գնահատականն անաչառ կարող է լինել միայն այն դեպքում, եթե որպես հիմնական չափանիշ ու չափորոշիչ՝ դրա հիմքում դրված է առարկայացված վերջնական քաղաքական արդյունքը:

Այսպես՝ 5-րդ դարում, 450 թվականից սկսած, պարսկական տիրապետությանը ընդդիմանալու և պատերազմների պատմական շրջափուլը գնահատելու ելակետը պետք է լինի դրա քաղաքական արդյունքը՝ նվարսակի հաշտության պայմանագիրը՝ Հայաստանի ներքին լիակատար ինքնավարության ձեռքբերումը¹: Արաբական տիրապետության դեմ Բագրատունիների քաղաքականության

¹ Այս շրջանի մասին տե՛ս մասնավորապես՝ Կ. Յուզբաշյան, Ավարայրի ճակատամարտից դեպի նվարսակի պայմանագրությունը, Երևան, ԵՊՀ հրատ., 2005, էջ 118-162:

գնահատման ելակետը պետք է լինի դրա քաղաքական արդյունքը՝ հայկական պետականության վերականգնումը և շուրջ 200 տարվա անկախության, պետականության գոյությունը: 19-րդ դարի վերջում «Հայկական հարցով» սկսված շրջափուլի գնահատման ելակետը պետք է լինի դրա քաղաքական արդյունքը՝ Յեղասպանությունը և հայ ժողովրդի 3000-ամյա հայրենիքի մեծագույն մասի կորուստը: 1988-ով սկսված տասնամյա պատմական շրջափուլի գնահատման ելակետը պետք է լինի անկախության ձեռքբերումը և պետականության կայացումը, վտանգված հայաբնակ Արարաթի փրկությունը և այն:

Հայոց պատմության պատմագրական միջավայրը

Արդեն շարադրված պատմությունը, իր սրբագործված դոգմաներով, տարւններով և գաղափարախոսությունների մամլիչի տակ կրած ձևախեղումներով, ճնշում և այդպես էլ թույլ չի տալիս գտնել բաղձալի «Պատմության դասերը»:

Հանգամանքների բերումով, իր գոյության ողջ ընթացքում, հնագույն ժամանակներից ի վեր, հայ (և ոչ միայն) պատմագրությունը եղել է գաղափարախոսական շրջանակների մեջ՝ ի վնաս նրա օբյեկտիվության: Դարեր շարունակ այդ շրջանակները նրա համար գծել է Հայ առաքելական եկեղեցին: Նորագույն շրջանում՝ շուրջ 70 տարի, արդեն՝ ազդեցիկ, դա արել է կոմունիստական գաղափարախոսությունը Հայաստանում և «հայդատական» գաղափարախոսությունը՝ Սփյուռքում: Որոշակի գաղափարախոսություն սպասարկելու անհրաժեշտության բերումով «օբյեկտիվ» և «սուբյեկտիվ» պատմությունների խզումը խորացել է: Դրանով իսկ՝ շարադրված պատմությունը, որպես քաղաքական գործոն, դրական առաջընթացի համար դարձել է ոչ միայն պակաս արդյունավետ, այլև հաճախ խոչընդոտող հանգամանք:

Անշուշտ, այս ամբողջ ընթացքում, հենց 5-րդ դարից սկսած, եղել են պատմագրական երկեր և պատմագիտական ուսումնասիրություններ, որոնք դուրս են եկել գաղափարախոսությունների գծած շրջանակներից, օբյեկտիվության ձգտմամբ անգամ հակադրվել դրանց: Դա պայմանավորված է եղել ինչպես տվյալ պահին հոգևոր, գաղափարականի նկատմամբ աշխարհիկ, քաղաքական գործոնի գերակայությամբ, այնպես էլ պատմիչի կամ պատմաբանի անձով, նրա ունակություններով և առողջ մտածելակերպով: Սակայն, ընդհանուր առմամբ, այսպես ասենք՝ «պաշտոնական պատմության» վրա գաղափարախոսությունների ազդեցությունը մնացել է առաջնային:

***

Վերոհիշյալ հարցադրումների շրջանակով իջնենք մեր պատմագրության սկզբնավորման դարը: «Ի՞նչ է պատմությունը», «ինչպե՞ս պետք է այն շարադրել», «ի՞նչ առաջնային հատկանիշներ այն պետք է ունենա», «ինչպե՞ս է այն

ազդում ներկայի վրա» և այլ հարցադրումները ու դրանց պատասխանները փնտրենք Պատմահայր Մովսես Խորենացու «Հայոց պատմության» մեջ: Նախապես ասենք, որ այդ խնդիրների ընկալումը ոչ միայն հնարավոր է արտածել հեղինակի շարադրանքի ստեղծագործական աշխատանոցի բացահայտումներով, այլ նաև արձանագրել նրա բազմաթիվ ուղղակի վկայություններով:

Ի՞նչ է պատմությունը՝ ըստ Մովսես Խորենացու

Ամենասկզբում «ինքնապատկերացումը՝ որպես ազգի վարքի ելակետ» վերնագրի տակ մենք ներկայացրեցինք պատմության ներգործության երեք տարբերակ, արձանագրելով, որ պատմությունը ժողովրդին ու նրա քաղաքական ընտրանուն կարող է օժտել՝

ա) բացառիկության պատկերացմամբ,

բ) թերարժեքության բարդույթով,

գ) իրականությանն առավել համարժեք ռացիոնալ մտածողությամբ:

Դեռ 5-րդ դարում պատմահայր Մովսես Խորենացին ամենայն խորությամբ գիտակցել է այս խնդիրը և այն լուծել հօգուտ երրորդ տարբերակի: Առ այդ, նա ունի բազմաթիվ վկայություններ, իսկ դրանց մեջ՝ նաև հանրահայտ, բյուրեղացված մի բանաձև, որ 1500 տարի առաջվա ոչ միայն հայ պատմագիտական, այլ նաև քաղաքական մտքի արգասիք է.

«Ձի թէպէտ եւ եմք ածու փոքր, եւ թուով յոյժ ընդ փոքու սահմանեալ, եւ զօրութեամբ տկար, ու ընդ այլով յոլով անգամ նուաճեալ թագավորութեամբ՝ սակայն բազում գործք արութեան գտանին գործեալ եւ ի մերում աշխարհիս, եւ արժանի գրոյ յիշատակի»² («Որովհետև թեպետ մենք փոքր ածու ենք, սահմանափակ թվով և շատ անգամ օտար թագավորության տակ նվաճված, բայց և այնպես, մեր աշխարհում էլ քաջության շատ գործեր են գործված՝ գրով հիշատակվելու արժանի»³):

Քաղաքական հարթության վրա այս խոսքի առաջին մասն ուղղված է ազգային բացառիկության, ինքնագերագնահատման վտանգի դեմ, երկրորդ մասը՝ թերարժեքության հնարավոր բարդույթի ձևավորում թույլ շտալու նպատակ

² **Մովսէս Խորենացի**, Պատմութիւն Հայոց, քննական բնագիրը և ներածությունը Մ. Աբելեանի և Ս. Յարութիւնեանի, նմանահանութիւն, լրացումները Ա.Բ. Սարգսեանի, ՀԽՍՀ ԳԱ հրատ., Երևան 1991, Ա. Գ., էջ 10: Փակագծերում բերում ենք աշխարհաբարը (ըստ Ստ. Մալխասյանի 1940 թ. թարգմանության), իսկ հղված էջից առաջ դրված է նաև Պատմության գլխահամարը:

³ Մալխասյանցը «եւ արժանի գրոյ յիշատակի» կապակցությունը թարգմանել է «գրելու եւ հիշատակելու արժանի»: Կարծում ենք՝ նշգրիտ թարգմանությունը կլինի՝ «գրով հիշատակվելու արժանի» (բառացի) կամ «գրավոր հիշատակվելու արժանի» (իմաստով): Նման թարգմանությունն էսկանոռեն փոխում է խոսքի իմաստը՝ հստակ ցուցադրելով այն բնական իրողությունը, որ տվյալ ժամանակում որևէ կերպ (բարի վրա թե մազադաթի) «գրով» հիշատակվելը երևութի, դեպքի, իրադարձության, անձի արարքի և այլն կարևորության ընդգծում էր, գուցե յուրատեսակ պատիվ, ինչին պետք էր արժանանալ:

ունի: Այսինքն՝ ժողովրդին ու նրա քաղաքական ընտրանունն հեռու պահել պատմության ոչ ճիշտ իմացությունը կամ չիմացությունը պայմանավորված հնարավոր ծայրահեղություններից՝ ինչպես արկածախնդրությունից, այնպես էլ անգործությունից:

Խորենացին համարում է, որ պատմությունն ակտիվ ներգործուն դեր ունի տվյալ ժողովրդի ու երկրի կյանքում, նրա քաղաքական ընտրանու վարքագծի վրա:

Այս թեզը փորձենք հիմնավորել նրա ուղղակի վկայություններից մի քանի կարևորները ներկայացնելով:

Հենց սկզբում նա գովեստներ է ուղղում իր մեկենաս Սահակ Բագրատունուն այն բանի համար, որ վերջինս, ի տարբերություն իրենից առաջ ապրած հայ իշխանների ու թագավորների, գիտակցել է Հայոց գրավոր պատմությունն ունենալու անհրաժեշտությունը.

«...գի եթէ որք յառաջ քան զմեզ եւ կամ առ մեօք եղեն հարուստք եւ իշխանք աշխարհիս Հայոց, ոչ ընդ ձեռամբ անկելոց իւրեանց արդեօք գտելոց իմաստնոց զայսպիսեացս հրամայեցին կարգել զյիշատակս բանից, եւ ոչ արտաքուստ ուստեք այսոցիք ի ներքս ածել խորհեցան օժանդակութիւնս իմաստից, եւ զքեզ այժմ այսպիսի եղեալ ծանեաք, — ապա ուրեմն յայտ է, թե ամենեցուն քան զքեզ նախագունիցն ճանաչիս վեհագոյն, եւ բարձրագունից արժանաւոր գովութեանց, եւ յայսպիսիս պատկանաւոր դնիլ յարձանագրութիւնս բանից»⁴ (եթե մեզնից առաջ և մեր ժամանակ ապրող Հայոց աշխարհի ցեղապետներն ու իշխանները ո՛չ իրենց ձեռքի տակ ընկած և հավանորեն եղած իմաստուններին հրամայեցին այսպիսի պատմական հիշատակարաններ գրել, ո՛չ էլ մտածեցին դրսից որևէ տեղից ներս բերել իմաստության նպաստներ, և այժմ քեզ ենք տեսնում այդպիսի մարդ, ուրեմն պարզ է, որ դու պետք է ճանաչվես բոլոր քեզնից առաջ եղածներից վեհագոյն, բարձրագոյն գովեստների արժանավոր և պատմական այսպիսի արձանագրության մեջ դնելու արժանի»):

Չբավարարվելով դրանով, Խորենացին մի ամբողջ գլուխ է նվիրում նույն խնդրին՝ «Յաղագս անիմաստասէր բարուց առաջնոցն մերոց թագաւորաց և իշխանաց»⁵ («Մեր առաջին թագավորների և իշխանների անիմաստասեր բարքի մասին») պերճախոս վերնագրով ևս մեկ անգամ շեշտելով Բագրատունի իշխանի մտահղացման կարևորությունը.

«Բայց ընդ քո յոյժ զարմացեալ եմ ընդ մտացդ ծննդականութիւն, որ ի սկզբանցն մերոց ազգաց մինչև ցայժմուսս միայն գտար զայսպիսույ մեծէ իրէ բունն հարկանել, և մեզ խոյզ խնդրոյ առաջի արկանել — երկար և շահաւոր

⁴ Մովսէս Խորենացի, Պատմութիւն Հայոց, Ա. Ա., էջ 6:

⁵ Նույն տեղում, Ա. Գ., էջ 9-11:

գործով զազգիս մերոյ կարգել զպատմութիւնն ճշտիւ...»⁶: (Բայց ես շատ եմ զարմանում քո մտքի ծննդականութեան վրա, որ մեր (նախարարական) ցեղերի հներից սկսած մինչև այժմյանները միակը գտնվեցիր այսպիսի մեծ խնդրի ձեռնարկելու և մեզ առաջարկեցիր հետազոտություն կատարել՝ երկար և շահավոր գործով ճշտությունը հորինել մեր ազգի պատմությունը...):

Այս ամենը ժամանակի պատմագրական ժանրով թելադրված ու մեկենասին ուղղված սոսկական հաճոյախոսություններ չեն: Պատմահայրը պարզապես գտել է հարմարագույն տեղը, առիթը և ձևը՝ խոսելու համար ժողովրդի գրավոր պատմության կարևորության մասին՝ որպես նրա ներկայի ու վարքագծի վրա ազդող գործոնի:

Անցյալի հիշողության կամ գրավոր պատմության նկատմամբ անհոգ գտնված «անիմաստասեր նախնիների» մեջ Պատմահայրը, այնուամենայնիվ, քիչ անց, որպես բացառություն, առանձնացնում է Հայաստանում Արշակունյաց հարստության հիմնադիր Վաղարշակին: Վերջինս նրա կողմից ամենաբարձր գնահատված և իր գործունեությամբ ամենաընդարձակ ներկայացված գահակալներից մեկն է: Նրա կատարած բոլոր գործերի՝ պետական կառույցների և ապարատի կարգավորման, բարենորոգումների, արտաքին քաղաքական հաջողությունների կողքին նույնքան կարևորություն է տրվում ու ընդարձակ ներկայացվում է մի այլ նախաձեռնություն՝ պարզել այն երկրի ու ժողովրդի պատմությունը, որին ինքը թագավորում է.

«Սորա կարգեալ զիշխանութիւն իւր մեծապէս, եւ հաստատեալ զթագաւորութիւն իւր՝ կամ եղեւ գիտել սորա, թէ ո՛չք արդեօք եւ ո՛րպիսի արք տիրեալ իցեն ի վերայ աշխարհիս Հայոց մինչեւ ցնա. զքաջա՞ց արդեօք եթէ զվատաց անցեալ ունիցի զտեղի»⁷ (Սա իր իշխանությունը լիովին կարգի բերելով և իր թագավորությունը հաստատելով՝ կամեցավ իմանալ, թե ովքե՞ր արդյոք և ինչպիսի մարդիկ տիրելիս են եղել Հայոց աշխարհի վրա իրենից առաջ, արդյոք ինքը քաջերի՞ տեղն է գրավում, թե՞ ապիկարներ...):

Այդ նպատակով Վաղարշակը դիմում է իր ավագ եղբորը՝ Պարսից թագավոր Արշակ Մեծին՝ բացել արքունի դիվանը իր ուղարկած մարդու՝ Մար Աբաս Կատինայի առաջ, որպեսզի վերջինս կարողանա այստեղից տեղեկություններ հավաքել իրեն հետաքրքրող հարցերի մասին.

«Եւ այժմ ի քումմէ խնամակալութենէ զետեղեալ զթագաւորութիւնս՝ խորհուրդ ի մտի եղի գիտել, թէ ո՛չք ոմանք յառաջ քան զիս իցեն տիրեալ աշխարհիս Հայոց, եւ ուստի՝ նախարարութիւնքս որ աստ կան: Զի ո՛չ կարգ ինչ աստ լեալ յայտնի, եւ ո՛չ մեհենից պաշտամունք. եւ ո՛չ գլխաւորաց աշխարհիս առա-

⁶ Նույն տեղում, Ա. Գ., էջ 11:

⁷ Նույն տեղում, Ա. Բ., էջ 29:

ընդհանուր յայտնի է, եւ ոչ վերջինն, եւ ոչ այլ ինչ օրինաւոր, այլ խառն ի խուռն ամենայն եւ վայրենի»⁸ (Քո խնամակալութեամբ թագավորութունս կարգավորելով՝ միտքս դրի իմանալ, թե ինձնից առաջ ովքե՞ր են տիրել Հայոց աշխարհիս, և որտեղի՞ց են այն նախարարութունները, որ այստեղ կան: Որովհետեւ այստեղ ոչ հայտնի կարգեր են եղել և ոչ մեհենական պաշտամունքներ, և աշխարհիս գլխավորներից ո՛չ առաջինն է հայտնի, ո՛չ վերջինը):

Սեփական գրավոր պատմությունն ունենալու, դրա ոչ թե թանգարանային նմուշի կամ ընտանեկան մասունքի, այլ գործնական քաղաքական անհրաժեշտությունը շեշտելու համար պատմահայրն ունի նաև այլ տիպի վկայություններ, այս անգամ այն մասին, թե ինչպես են օտարները վերաբերվել մեր պատմությանը: Նա շեշտում է, որ օտար թագավորներն ու պատմիչները, որոնք հոգ են տարել իրենց՝ սեփական պատմությունն ունենալու մասին՝ հենց գործնական, ըստ էության՝ քաղաքական մի քանի դրդապատճառներով է, որ կա՛մ անտեսել, չեն անդրադարձել, կա՛մ խիստ սակավ են անդրադարձել մեզանում եղած կարևոր իրադարձություններին ու գործիչներին: Նա դրա համար նշում է երեք պատճառ.

Ա) Թագավորներն իրենք են հրահանգել պատմիչներին՝ չգրել ուրիշների մասին: Այդ մասին է հորենացու մի ուղիղ մեջբերումը Կեփաղիոնից.

«Մանր գամենայն ի սկզբան մերոյ աշխատութեանս սկսաք գրել զազգաբանութիւնսն ի դիւանացն արքունի. այլ առաք հրաման ի թագաւորաց՝ թողուլ զաննշանից եւ զվատաց արանց ի հնոցն զյիշատակն, եւ գրել միայն զքաջս եւ զիմաստունս եւ զաշխարհակալս նախնիս, եւ մի՛ յանպէտս զժամանակս մեր ծախել»⁹ («Մեր աշխատության սկզբում սկսեցինք մանրամասն գրել բոլոր ազգաբանութուններն՝ արքունական դիվաններից առնելով, բայց թագավորներից հրաման ստացանք՝ հներից բաց թողնել աննշան և վատասիրտ մարդկանց հիշատակությունները, այլ հիշել միայն քաջ, իմաստուն և աշխարհակալ նախնիքներին»):

Հասկանալի է, որ իր պատմիչին պատվեր տվող թագավորն առաջին հերթին իրեն ու իր նախնիներին պետք է համարեր քաջ և իմաստուն, իրենց գործերը՝ գրավոր արձանագրելու («գրով հիշատակվելու») արժանի, և օտարին, հակառակորդին՝ աննշան ու վատասիրտ, գրավոր հիշատակվելու անարժան:

Բ) Պատմիչներն իրենք դիտավորյալ չեն ներկայացրել օտարների պատմությունը, և հորենացու բացատրությունն այսպիսին է.

«...գի ոչ հարկ ինչ եւ ոչ պէտք կարելորք էին նոցա՝ զազգաց օտարաց եւ զաշխարհաց ի բացեայ եւ զհամբաւս հինս եւ զգրոյցս նախնականս յիւրեանց

⁸ Նույն տեղում, Ա. Թ., էջ 30:

⁹ Նույն տեղում, Ա. Ե., էջ 21:

թագաւորաց եւ մեհենից մատեանս գրել. մանաւանդ զի եւ ոչ պարծանք ինչ եւ ոչ բարգաւաճանք՝ օտար ազգաց քաջութիւն եւ գործք արութեան»¹⁰: (...նրանք հարկավոր եւ կարևոր չէին համարում օտար ազգերի, հեռավոր աշխարհների հին լուրերն ու նախնական զրույցները իրենց թագավորների կամ մեհյանների մատյաններում գրել, մանավանդ որ պարծանք եւ պատիվ չէր օտար ազգերի քաջությունը եւ արիական գործերը հիշատակել):

Ընդ որում, միայն յուրայիններին ներկայացնելու եւ ուրիշներին անտեսելու խտրական վերաբերմունքի համար հորենացու քննադատության թիրախ է դառնում անգամ Ս. Գիրքը.

«Մանաւանդ զի աստուածայնոյն Գրոյ զիւրսն ի բաց հատեալ չինքն սեպհական ազգ՝ ելիք զայլոցն իբր զարհամարհելեացն եւ իւրոց անարժան կարգելոց բանից»¹¹ (Ս. Գիրքը յուրայիններին զատելով իբրև իր սեփական ազգ, մյուսներին լքեց իբրև արհամարհելի եւ իր կողմից հիշատակվելու անարժան (ազգեր):

Գ) Որոշ դեպքերում էլ, առավել «անձնասեր» թագավորներ ավելի վայրենի վերաբերմունք են դրսևորել այս հարցում եւ ոչնչացրել իրենից առաջ եղածների մասին արդեն գրված պատմութունները, որպեսզի միայն իրենք մնան պատմության մեջ.

«...Հպարտ եւ անձնասէր գորով Նինոս, եւ կամելով զինքն միայն աշխարհակալութեան եւ ամենայն քաջութեան եւ լաւութեան ցուցանել սկիզբն՝ հրամայէ զբազում մատեանս եւ զրոյցս առաջնոցն, տեղեաց տեղեաց եւ ուրուք ուրուք գործոց քաջութեան այրել, իսկ որ առ իւրովք ժամանակօք՝ դադարեցուցանել, եւ որ ինչ վասն իւր միայնոյ՝ գրել»¹² (Նինոսը հպարտ եւ անձնասեր մարդ լինելով, եւ կամենալով միայն իրեն ցույց տալ որպես սկիզբ աշխարհակալության, ամեն տեսակ քաջության եւ կատարելության՝ հրամայում է այրել բազմաթիվ մատյաններ եւ նախնյաց մասին զրույցներ (որ վերաբերում էին) զանազան տեղերի եւ առանձին մարդկանց քաջության գործերին, իր ժամանակ եղածներինը դադարեցնելով (գրել) եւ գրել միայն այն՝ ինչ որ իրեն է վերաբերում):

Իսկ ինչպե՞ս, ի՞նչ ճանապարհով են պահպանվել այն տեղեկութունները Հայաստանի ու նրա պատմության հնագույն շրջանի մասին, որոնց հիման վրա հորենացին շարադրել է իր պատմութունը: Նա այս հարցը ինքը տալիս ու ինքն էլ պատասխանում է.

«Ի հնոցն դիւանաց Քաղդէացոց, Ասորեստանեաց եւ Պարսից, վասն մտելոց անուանց եւ գործոց նոցա ի քարտէս արքունի, իբրեւ գործակալաց եւ

¹⁰ Նույն տեղում, Ա. ԺԳ., էջ 47:

¹¹ Նույն տեղում, Ա. Ե., էջ 17:

¹² Նույն տեղում, Ա. ԺԳ., էջ 48:

վերակացուց աշխարհիս ի նոցանէ կացելոց եւ մեծաց կողմնակալաց»¹³ (Քաղզեացիների, ասորեստանցիների և պարսից հին դիվաններից, որովհետև մեր նահապետները նրանց գործակալները և նրանցից մեր աշխարհի վրա նշանակված վերակացուներն ու մեծ կողմնակալները լինելով՝ նրանց անուններն ու գործերը մուծվել են արքունի գրքերի մեջ):

Սա ամբողջ չէ: Բայց այսքանն էլ բավարար է ցույց տալու համար, որ սովյալ թեմայով պատմահոր հաղորդումները կազմում են մի ամբողջ համակարգ՝ նրա պատմության բազմաթիվ համակարգերից մեկը¹⁴: Այն, անշուշտ, պատմագիտական դիտանկյունից կարելի է մեկնաբանել որպես պատմագրական ժանրով պայմանավորված, այսօրվա բառերով ասած՝ աղբյուրների տեսություն, մեկենասին գովաբանելու առիթ, պատմությունը որպես պարզ հետաքրքրասիրություն բավարարելու միջոց ու ընթերցանության նյութի ներկայացում: Սակայն հեղինակի՝ **Խնդրին տված բացառիկ կարևորության** հանդիման՝ պատմագիտության տեսանկյունից բնական այս բացատրությունները դժվար է բավարար համարել: Այս ամենը չի կարելի բացատրել նաև իր արած գործի մեծությունը շեշտելու, ինքնամեծարման շարժառիթով՝ որքան էլ որ Խորենացին հեռու է միջնադարյան պատմագիրների ցուցադրական համեստությունից:

Կարծում ենք՝ սպառիչ բացատրությունն ի հայտ է գալիս, երբ այս ամենին նայում ենք քաղաքագիտական դիտանկյունից, այն է.

Խորենացին գիտակցել է, որ պատմությունը, որպես ժողովրդի ինքնաճանաչման, երկրի իշխանության քաղաքական ընտրանու հաշվարկված ծրագրերի, հավակնությունների ու վարքագծի հիմք՝ կարևորագույն քաղաքական գործոն է և ակտիվ ներգործուն գեր ունի ժողովրդի ներկայի ու ապագայի համար:

Եվ սա է՝ «ի՞նչ է պատմությունը» հարցի Մովսես Խորենացու պատասխանը:

Խնդրի հենց քաղաքական գիտակցումն է, որ նրան թելադրել է պատմությանը նման բացառիկ կարևորություն տալ: Այլ կերպ պարզապես անհնար է բացատրել այն փաստը, որ նա ժողովրդի գրավոր պատմությանը տալիս է ոչ ավելի, ոչ պակաս, քան թագավորական գանձերի մեջ առաջինը լինելու պատիվը. Վաղարշակը, ստանալով Մար Աբաս Կատինայի բերած Պատմությունը՝ այն «...առաջին իւրոյ գանձուն համարելով՝ դնէ յարքունիսն ի պահեստի մեծաւ զգուշութեամբ եւ զմասն ինչ յարձանի հրամայէ դրոշմել»¹⁵ (...համարելով առաջինն իր գանձերի մեջ՝ հրամայում է մեծ զգուշությամբ պահել արքունիքում և մի մասը նրանից հրամայում է արձանի վրա դրոշմել):

¹³ Նույն տեղում, Ա. ԻԱ., էջ 66:

¹⁴ Խորենացու «Հայոց պատմության» համակարգերի մասին տե՛ս **Գ. Խ. Սարգսյան, Մովսես Խորենացու «Հայոց պատմության» ժամանակագրական համակարգը**, Երևան, ՀԽՍՀ ԳԱ, 1965, **նույնի՝ Մովսես Խորենացու «Հայոց պատմությունը»**, Երևան, 1991:

¹⁵ Մովսես Խորենացի, Պատմութիւն Հայոց, Ա. Թ., էջ 31:

Որո՞նք են պատմության առաջնային որակները

Իր առջև դրված խնդրի քաղաքական կարևորությունը գիտակցող պատմիչը, բնականաբար, նաև պիտի մտածեր, թե ի՞նչ որակներ պետք է ունենա պատմությունը՝ նպատակին առավել արդյունավետ ծառայելու համար: Վերևում բերված նրա հայտնի խոսքը («Թեպետ եւ եմք ածու փոքր...») նաև իր պատմիչի համար գծված շրջանակ է՝ չափազանցել անցյալում եղածը, նաև չնսեմացնել այն, այլ ձգտել առավել օբյեկտիվության և հավաստիության:

Հավաստիությունն է, որ պատմահայրը համարում է պատմության որպես քաղաքական գործոնի ներազդման գործառույթի ամենակարևոր հատկանիշը:

Այլ խոսքով՝ նա իր առջև ոչ թե այս կամ այն տոհմին բարձրացնելու, ոչ թե արտաքին քաղաքական կողմնորոշման, ոչ էլ դավանական նախապատվության կամ նմանօրինակ այլ խնդիր է դրել, այլ (ամենակարգում մեր կիրառած պայմանական տերմինաբանությամբ ասած) պատմության իր «սուբյեկտիվ» շարադրանքն իրականությանը, «օբյեկտիվ» պատմությանը առավելագույնս մոտեցնելու գերխնդիր:

Եվ, այս դեպքում ևս, այս սկզբունքը ոչ միայն հնարավոր է արտածել նրա ստեղծագործական խոհանոցից, այլև գտնել հեղինակի բազմաթիվ ուղղակի վկայություններում, որոնց համադրումը նույնպես մի ողջ համակարգ է կազմում: Այստեղ այդ համակարգն ամբողջությամբ ցուցադրելու նպատակ չունենալով, ստորև բերենք նույն բանն ասող՝ նրա տարբեր բնույթի վկայություններից մեկական օրինակ:

Ա) Մեկն ուղղակի հռչակում-խոստում է. *Խորենացին իր ստացած առաջադրանքը կամ իր առջև դրած նպատակը պատկերացնում է «...երկար եւ շահաւոր գործով զազգիս մերոյ կարգել զպատմութիւն ճշտիւ...»¹⁶ («... երկար և շահավոր գործով ճշտութեամբ հորինել մեր ազգի պատմությունը...»):*

Կարելի է ասել, որ նման խոստում կարող են տալ բոլորը: Բայց խնդիրը խոստումը չէ, այլ այն ջանքերը, որ ներդրվում են այդ խոստումն իրականացնելու համար:

Բ) «Ոչ է պատմութիւն ճշմարիտ առանց ժամանակագրութեան»¹⁷ (Չկա ճշմարիտ պատմություն՝ առանց ժամանակագրության): Սա արդեն մի խոստում է, որի մեջ «ճշմարիտի» իրականացումը կարելի է ստուգել: Գիտական ուսումնասիրությունները ցույց են տալիս, որ նա, իրոք, ամենամեծ ջանքերի գործադրմամբ, խայտաբղետ աղբյուրների հակասական նյութերից կարողացել է իր Պատմության համար ստանալ ներքուստ անթերի, հակասություններից զերծ ու կուռ մի ժամանակագրական համակարգ: Կարևորն այստեղ ճշգրիտ

¹⁶ Նույն տեղում, Ա. Գ., էջ 11:

¹⁷ Նույն տեղում, Բ. ԶԲ., էջ 224:

ժամանակագրությունը բացառիկ դերի շեշտումն է, և գիտականորեն ապացուցված այն փաստը, որ նա ահռելի ջանքերի գործադրմամբ այդ խնդիրն իրեն հասու նյութերի շրջանակներում լուծել է անթերի¹⁸:

Գ) «Քանզի ասելն ոմանց անհաւաստի մարդոց, ըստ յօժարութեան եւ ոչ ըստ ճշմարտութեան, ի Հայկայ զթագադիր ազգդ Բագրատունեաց լինել: Վասն որոյ ասեմ. մի՛ այսպիսեաց չիմար բանից հաւանիր. Զի եւ ոչ մի շաւիղ կամ ցուցումն գոյ նմանութեան յասացեալսդ՝ որ զարդարութիւն ակնարկէ»¹⁹ («Մի քանի անվատահելի մարդիկ ասում են, հաճոյանալու համար²⁰, ոչ թե ճշմարտությանը հետամուտ, թե, իբր, Բագրատունիների թագադիր ցեղը ծագում է Հայկից: Ուստի ես ասում եմ այսպիսի հիմար խոսքերի մի հավատար, որովհետև ոչ մի հետք կամ ապացույց չկա այդ խոսքերում, որ ցույց տա դրանց ճշմարտությունը»):

«Ճշմարտություն» բառի կրկնակի օգտագործմամբ այս վկայությունն արդեն վերաբերում է որոշակի մի խնդրի, ավելին՝ նուրբ խնդրի: Խորենացու հեռակա գրուցակիցը, որին դիմում է, իր մեկենաս Սահակ Բագրատունին է: Քանի որ հասցեատերն անձնավորված է, կարելի է նաև ենթադրել, թե Բագրատունի իշխանը նրան իր տոհմի՝ Հայկից ծագած լինելու թեմայով ոչ միայն հարցում է արել, այլև, ակներևաբար, շահագրգռություն ցուցաբերել: Բոլոր դեպքերում, Խորենացու պատասխանը կոշտ է, թվում է՝ նույնիսկ անցնում է կոռեկտության սահմանները: Նա, իր կարծիքով, առաջնակարգ աղբյուրներից վստահաբար գիտի Բագրատունիների հրեական ծագման մասին ոչ թե մեկ վկայությամբ, այլ նաև դրա հետ կապված հետագա իրադարձությունների ու դեպքերի մի ամբողջ շղթայով: Ուստիև մեկենասին տված պատասխանը (որի կոշտությունը ոչ թե մեկենասին, այլ նման լուրեր տարածողներին է ուղղված) մի բացատրություն կարող է ունենալ. այն բխում է շարադրվող պատմության ճշմարտացիության, հավաստիության նկատմամբ հեղինակի անբեկանելի սկզբունքից ու հավատամքից:

¹⁸ Այս մասին տե՛ս Գ. Խ. Սարգսյան, *Մովսես Խորենացու «Հայոց պատմության» ժամանակագրական համակարգը*:

¹⁹ **Մովսես Խորենացի**, *Պատմություն Հայոց*, Ա. ԻԲ., էջ 68-69:

²⁰ «Յօժար» բառի համար ՆՀԲ-ի տված իմաստները (հաճ եւ հաւան, ինքնայորդոր, դիւրապատրաստ, յառաջամիտ, կամակար) տվյալ դեպքում ավելի շատ հուշում են ոչ թե ինչ-որ բան ենթադրելու այլ ինչ-որ մեկին հաճոյանալու, ընդառաջելու իմաստ: Խորենացու՝ մեկենասին տված պատասխանից դժվար չէ տեսնել, որ Սահակ Բագրատունին շահագրգռված է եղել, կամ կուզենար, ուրախ կլիներ, որ իր տոհմը ծագած լիներ Հայկ նահապետից: Ահա, ամբողջ այդ խոսքի բովանդակային կոնտեքստն էլ տրամաբանորեն այդպիսի իմաստ է հուշում: Ուստիև Մալխասյանցի՝ «մի քանի անվատահելի մարդիկ ասում են, ըստ իրենց ենթադրության, բայց ոչ նշմարտությամբ» թարգմանության փոխարեն դնում ենք հետևյալ թարգմանությունը. «մի քանի անվատահելի մարդիկ, հաճոյանալու համար, ոչ թե նշմարտությամբ հետամուտ, ասում են...»:

Ինչպես ասացինք, պատմությունը հավաստի, ճշմարիտ ներկայացնելու՝ հորենացու սկզբունքը կարելի է դիտարկել ոչ միայն նրա ուղղակի վկայություններով, այլ նաև դուրս բերել նրա ստեղծագործական աշխատանոցի ուսումնասիրությամբ: Այս խնդիրը պատմագիտական տեսանկյունից լուծված է ակադեմիկոս Գագիկ Սարգսյանի՝ հորենացու Պատմության համակարգերին վերաբերող վերոհիշյալ աշխատություններում, որոնք և ներկայացնում են Պատմահոր ստեղծագործական աշխատանոցի հետևյալ պատկերը.

Ա) հորենացին օգտագործել է պատմության հետազոտման և ստեղծման համար անհրաժեշտ տարաբնույթ այն բոլոր աղբյուրները, որոնց վրա հենվում և որոնք օգտագործում են նաև ժամանակակից պատմաբանները. գրավոր աղբյուրներ, վիմագիր արձանագրություններ, բանավոր աղբյուրներ, իրեն հայտնի լեզուների բառերի, անվանումների ստուգաբանությունները և այլն:

Բ) Առաջնորդվելով առողջ դատողությամբ ու բանականությամբ, նա լուծել է իր բազմաբնույթ աղբյուրների մատուցած խայտաբղետ նյութից համադրման ճանապարհով կարևորի ու երկրորդականի, հավաստիի ու պակաս հավաստիի տարբերակման խնդիրը: հորենացու Պատմությունը զերծ է հրաշապատում դրվագներից, այն, ըստ էության, զերծ է անգամ որևէ բան վերին նախախնամությամբ բացատրելու՝ դարաշրջանի համար, եթե չասենք՝ պարտադրված, ապա՝ տարածված մեթոդից:

Գ) Համադրման ճանապարհով և առողջ դատողության սկզբունքով հավաստի համարած ամբողջ նյութը հորենացին այնուհետև տեղավորել է մեծ ու փոքր բազմաթիվ համակարգերի և ենթահամակարգերի մեջ: Դրանց թվին են պատկանում ժամանակագրական համակարգը, աղբյուրների հիշատակման համակարգը, թագավորական և նախարարական տոհմերի համակարգերը, հեթանոսական հավատալիքների համակարգը և այլն: Յուրաքանչյուր դեպքում պատմիչը հասել է այն բանին, որ այդ համակարգերը լինեն ներքին հակասություններից զերծ: Այդ համակարգերն էլ, իրենց հերթին, գոյացրել են նրա «Հայոց պատմության» նույնպիսի գերհամակարգը:

Այսինքն՝ Պատմահայրը իր ոչ միայն ուղիղ վկայություններով, այլ նաև աշխատանոցային մանրամասների բացահայտմամբ «Ինչպիսի՞ն պետք է լինի պատմությունը» հարցին տալիս է հետևյալ պատասխանը.

Պատմությունը պետք է լինի անցյալի իրադարձությունների և երևույթների ճշմարտացի և հավաստի վերարտադրությունը:

Եվ այս մտահոգության մեկնակետը առաջին հերթին քաղաքական է:

Միայն այս դեպքում, ըստ Պատմահոր, պատմությունը կարող է ձևավորել տվյալ ժողովրդի օբյեկտիվ ինքնապատկերացումը, նրան հեռու պահել հավասարապես կործանարար՝ մեծամոլության ախտից և թերարժեքության բարդույթից, դառնալ ազգի ուսցիտնալ մտածողությանը նպաստող ու սթափ վարքագիծը

պայմանավորող ակտիվ քաղաքական գործոն՝ կարևորագույն հանգամանք ինչպես նրա ներկան ապահովելու, այնպես էլ ապագան երաշխավորելու համար:

Եվ այսպես, քաղաքական մեկնակետից քննելով խնդիրը, կարծում ենք, պետք է վերանայել հայ պատմագիտության մեջ տարածված այն գնահատականը, թե խորենացու «Պատմության մեջ պիտի ցույց տրվեր հայ ժողովրդի զավակների անսահման նվիրվածությունը հայրենիքին», ինչի համար նա «իդեալականացնում է Մեծ Հայքի թագավորությունը, և նրա պատմական երկն ամբողջությամբ տոգորված է հայրենասիրական գաղափարով»²¹: Որպես գիտնական-պատմիչ՝ հավաստի, իր խոսքով՝ «Ճշմարիտ» պատմության ստեղծումն է եղել Պատմահոր գերխնդիրը, քանզի որպես բարձրակարգ քաղաքական գիտակցության կրող՝ նա շատ լավ է հասկացել նախ՝ գրավոր պատմության շփոթության, ապա նաև ոչ ստույգ պատմության, ժողովրդի անցյալի ինչպես նվաստացման, այնպես էլ «հայրենասիրական իդեալականացման» քաղաքական վտանգները: Եվ սա է, որպես շատ ավելի կարևոր իրողություն, Պատմահորը բնութագրիչն ու բացառիկ արժանիքը:

ASHOT SARGSYAN

MEMORY OF THE PAST OR HISTORY AS AN ACTIVE POLITICAL FACTOR: FROM OUR DAYS TO MOVSES KHORENATSI

Key words: self-concept, over self-estimation, under self-estimation, political thought, creative laboratory, delusion of grandeur, inferiority complex, rational reasoning, objectivity, truthfulness.

A nation's self-concept influences its political conduct and is manifested in three ways:

1) **Over self-estimation**, when seeming heroism can be unreasonably exaggerated, turn into maleficent adventurism, and lead to non-recoverable losses.

2) **Under self-estimation**, when extreme caution may lead to indifference, maleficent inertness, and negligence of historically given chances.

3) **Objective self-estimation**, when a nation's mentality becomes rational, its conduct and actions correspond to its abilities, are adequate to the reality and *eo ipso* are most effective.

A nation's own history forms the main, if not the only, basis of its self-estimation. Together with other factors, it forms the mentality and political conceptions of that nation and its political elite, influencing its plans and conduct.

Already in the 5th century, the Father of History Movses Khorenatsi

²¹ Տե՛ս Հայ ժողովրդի պատմություն, ՀՍՍՀ ԳՍ, հ. 2, Երևան, 1984, էջ 197:

was profoundly aware of this eternal political problem and solved it in favour of a third possibility. In the light of this consciousness he

- Regarded the creation of a written history of his people extremely important; he speaks about this at length for several times.
- Took on the important task of neither embellishing nor disparaging the past but of striving for maximal objectiveness and truthfulness.
- Rejected any fantastic elements in the narrative and the widespread practice of explaining this or that event by “the providence from above.”
- Excluded from his work, as far as possible, all inner contradictions and based himself on facts and logic.

Such approaches of a truthful narrator and a learned historian are based on the **political credo** of the Father of History. Studying his work from this point of view, one should reconsider the assessment of Khorenatsi, which is widespread in Armenian historical science. According to it, his goal was to demonstrate “the boundless devotion of the sons of the Armenian people to their motherland,” and for the sake of this he “idealized the kingdom of Greater Armenia, and his historical work is thoroughly inspired with the idea of patriotism.”

As a scholar and historian, Khorenatsi had the main task of creating “truthful” history, because as a **bearer of elevated political consciousness**, he perfectly understood what political dangers could result from the absence of written history, as well as from the existence of false history and from both disparagement and “patriotic idealization” of the past of his people. And this is the main characteristic and exceptional merit of the Father of History.

АШОТ САРГСЯН
ПАМЯТЬ О ПРОШЛОМ ИЛИ ИСТОРИЯ КАК АКТИВНЫЙ
ПОЛИТИЧЕСКИЙ ФАКТОР: ОТ НАШИХ ДНЕЙ ДО МОВСЕСА
ХОРЕНАЦИ

Ключевые слова: представление о себе, самопереоценка, само-недооценка, политическая мысль, творческая лаборатория, мания величия, комплекс неполноценности, рациональное мышление, объективность, достоверность.

Представление нации о самой себе воздействует на ее политическое поведение и может проявляться в трех вариантах:

1) **Самопереоценка**, при которой кажущийся героизм может непродуманно абсолютизироваться, превращается в преступный авантюризм и приводит к невозполнимым потерям.

2) **Самонедооценка**, при которой осторожность, доведенная до крайности, может привести к индифферентности, к преступному бездействию, при котором исторически предоставленные шансы остаются без внимания.

3) **Объективная оценка**, при которой мышление нации становится рациональным, а поведение соответствующим своим силам, адекватным действительности и тем самым – наиболее результативным.

Основа суждения нации о себе (если не единственная, то по крайней мере главная) – собственная история. Она, в числе других факторов, образует представления и политическую мысль нации и ее политической элиты, влияет на ее планы и образ действий.

Уже в 5-ом веке Отец истории Мовсес Хоренаци глубоко сознавал эту проблему, существующую во все времена, и решал ее в пользу третьей возможности. В свете этого сознания он, в частности:

- Считал исключительно важной задачей создание письменной истории народа, о чем он пространно высказывался несколько раз.

- Ставил перед собой задачу ни в коей мере не приукрашивать прошлое, но и не принижать его, а стремиться к наибольшей объективности и достоверности.

- Полностью отказался от фантастических элементов повествования, от распространенной практики объяснения какого-либо эпизода “провидением свыше.”

- По возможности исключил из своего труда внутренние противоречия, основывался лишь на фактах и логике.

Эти представления правдивого рассказчика, а точнее, ученого историка, основаны на политическом кредо Отца истории. Рассматривая проблему с этой точки зрения, следует пересмотреть оценку Хоренаци, распространенную в армянской исторической науке, согласно которой, его целью было показать “беспредельную преданность сынов армянского народа своей родине,” ради чего он “идеализирует царство Великой Армении, и его исторический труд полностью проникнут идеей патриотизма.” Главной задачей Хоренаци как ученого историка было создание “правдивой” истории, ибо как **носитель высокого политического сознания**, он прекрасно понимал политическую опасность, таящуюся, во-первых, в отсутствии письменной истории, а также в существовании неправдивой истории, как принижения, так и “патриотической идеализации” прошлого народа. В этом главная характеристика и исключительное достоинство Отца истории.